

Katastry

- Slovo katastr je odvozeno z latiny a znamená soupis (caput = hlava, capitastrum = soupis podle hlav, později též podle jakékoliv jednotky). Obecně je slovem katastr označován přehledný soustavný popis zvláštních vlastností, osob, věcí nebo práv, zejména pak soupis pozemků nebo i výtěžků z obchodů a živností pořizovaný k účelům daňovým.
- Písemný pramen úředního charakteru, evidenční funkce
- Vznik katastrů v českých zemích úzce souvisel se snahou raně novověkého státu o zefektivnění berního systému. První český katastr, jímž je tzv. berní rula, vznikl po skončení třicetileté války v souvislosti s obnovou hospodářského systému zdevastované země.

Berní rula

Roku 1650 rozhodl sněm Království českého o provedení generální vizitace, tedy vytvoření přehledu všech rustikálních pozemků za účelem stanovení daní na spravedlivějším a věcnějším základě. Této dani měly být podrobeny jen statky a pozemky v držení poddaných. Vizitační komise se skládala z duchovního, měšťana, vyššího a nižšího šlechtice. Vzniklý elaborát, vyhotovený v letech 1653–1656, byl prvním berním katastrem pro Čechy – první rustikální katastr (první berní rula), který platil v letech 1656–1684. Rula jmenovitě evidovala držitele dani podrobených domů ve městech a dále poddanských usedlostí a svobodných dvorů na venkově. Držitelé poddanských usedlostí byli rozděleni dle rozlohy obhospodařované půdy na sedláky, chalupníky a zahradníky. U všech byla jmenovitě evidována rozloha osévané půdy, počet dobytka, řemeslo či živnost. Berní rula byla členěna dle krajů, panství a obcí, u kterých se uvádělo nejen celkové berní ocenění, ale také charakteristika půdních poměrů, možnosti dalšího výdělku, počty far, mlýnských kol, ovčáků a počty židů. Usedlosti byly v důsledku rozsáhlých válečných ztrát rozděleny na osazené, pusté (tzv. poustky) a nově osazené. Kromě berní podrobených objektů zaznamenávala rula rovněž objekty vrchnostenské (např. pivovary, mlýny, kovárny), nenalezneme zde pouze informace o usedlostech na obecní půdě a osadách speciálního typu (hornické a dřevařské osady). První český katastr byl dále opravován a doplňován. Nepřesné odhady pozemků a neúměrně vysoké berně vedly ke kritice první berní ruly. Na její nedostatky zareagoval v 80. letech 17. století nejvyšší kancléř František Oldřich hrabě Kinský, který navrhl úpravu základní berní jednotky, tedy osedlosti, a stanovil maximální výměru polí (90 korců). Navíc musela být nově zohledňována výnosnost půdy v dané lokalitě. Upravená druhá berní rula tak vešla v platnost v roce 1684 jako katastr Kinského. Jednotkou se stal tzv. berní osedlý, který odpovídal jednomu „dobře si stojícímu“ sedlákovi, čtyřem chalupníkům či osmi zahradníkům. Počet berních osedlých byl určen pro každou ves a sumarizován za celé panství, následně kraj. Tyto obecné výpočty však znamenaly znevýhodnění a zatížení některých méně úrodných oblastí, jako byly například podhorské regiony.

Místo uložení berní ruly: NA Praha.

Edice:

- Berní rula. K edici berní ruly (Úvodní pojednání, kolektiv)*, Praha 1950.
- Karel DOSKOČIL (ed.), *Berní rula. 2., Popis Čech r. 1654 (Souhrnný index obcí k berní rule) I–II*, Praha 1953–1954.
- Václav LÍVA (ed.), *Berní rula 3., Pražská města*, Praha 1949.
- Aleš CHALUPA – Jaroslav ČECHURA – Marie RYANTOVÁ (edd.), *Berní rula 8.–9., Kraj Boleslavský*, Praha 2001.
- František BENEŠ (ed.), *Berní rula 10.–11., Kraj Čáslavský 1, 2*, Praha 1953 a 1955.
- Václav PEŠÁK (ed.), *Berní rula 12.–13., Kraj Hradecký 1, 2*, Praha 1951 a 1954.
- Marie HAASOVÁ-JELÍNKOVÁ (ed.), *Berní rula 18.–19., Kraj Kouřimský 1, 2*, Praha 1952.
- Marie DOSKOČILOVÁ (ed.), *Berní rula 23., Kraj Plzeňský 1*, Praha 1952.
- Iva ČADKOVÁ – Magda ZAHRADNÍKOVÁ (edd.), *Berní rula 24.–25., Kraj Plzeňský 2, 3*, Praha 2002–2003.
- Emil HRADECKÝ (ed.), *Berní rula 26., Kraj Podbrdský*, Praha 1954.
- Antonín HAAS (ed.), *Berní rula 27–28., Kraj Prácheňský 1, 2*, Praha 1954.
- Eva LISÁ (ed.), *Berní rula 31., Kraj Vltavský*, Praha 1951.
- Marie LIŠKOVÁ (ed.), *Berní rula 32.–33., Kraj Žatecký 1, 2*, Praha 1954.
- Marie RYANTOVÁ (ed.), *Berní rula 34., Kladsko*, Praha 2007.
- Václav ČERVENÝ – Jarmila ČERVENÁ, *Berní rula: generální rejstřík ke všem svazkům (vydaným i dosud nevydaným) berní ruly z roku 1654, doplněný (tam, kde se nedochovaly) o soupis poddaných z roku 1651*, Praha 2003.

Lánové rejstříky

Lánové rejstříky byly prvním katastrem pro území Moravy. Z první lánové vizitace (1656–1658) se dochovaly jen nepatrné zlomky (3 celozemské sumáře uspořádané podle krajů a 4 krajské relace podle dominií). Druhá lánová vizitace proběhla mezi lety 1669–1679. Výsledkem bylo 358 statkových svazků pro jednotlivá moravská panství a enklávy ve Slezsku. Odhady probíhaly na základě přiznání vrchnosti, evidována byla jednotlivá panství a lokality. Obyvatelstvo se členilo podle rozsahu majetku na sedláky (celoláník, půlláník, čtvrtláník), podsedníky, zahradníky, domkáře a podruhy. Hospodáři byli vypisováni jmenovitě (majitelé domů, gruntů, řemeslníci, židé, majetek svobodníků, svobodných rychtářů, mlynářů, řemeslníci). Základní plošnou jednotkou byl berní lán o výměře 70–142 korců, přičemž se určovala i bonitní třída. Při sepisování se porovnávala přiznání se zápisy v urbářích. Místo uložení lánových rejstříků: MZA Brno (fond D1). Digitalizované v Moravském zemském archivu.

Edice (sumáře)

- František MATĚJEK (ed.), *Lánové rejstříky brněnského kraje z let 1673–1675*, Praha 1981.
- František MATĚJEK (ed.), *Lánové rejstříky hradištského kraje z let 1669–1671*, Uherské Hradiště 1984.
- František MATĚJEK (ed.), *Lánové rejstříky jihlavského a znojemského kraje z let 1671–1678*, Praha 1983.
- František MATĚJEK (ed.), *Lánové rejstříky přerovského kraje z let 1675–1676*, in: Ostrava 14, 1987, s. 355–444.
- František MATĚJEK, (ed.), *Lánové rejstříky olomouckého kraje z let 1675–1678*, Praha 1994.

Tereziánský katastr

V roce 1713 byla v Čechách provedena revizitace berní ruly. Tentokrát se však příznání týkalo také pánských pozemků tzv. dominikálu. Toto byla do té doby věc naprosto neslýchaná a stavy se postavily proti tomuto návrhu. Nakonec bylo dohodnuto, že příznání nebudou určena pro výběr daní, ale pouze pro lepší vymezení hranic pozemků mezi dominikálem a rustikálem.

První tereziánský katastr rustikální

Označován jako třetí berní rula. Na novém katastru se začalo pracovat již za vlády Karla VI. V letech 1715–1728 byli do terénu vysláni pověřeni komisaři, kteří tentokrát byli doprovázeni měřiči.

Komisaři psali své znalecké posudky (dobrozdání), které měly sloužit ke spravedlivějšímu vyměření daně. Následovalo jakési připomínkové řízení táhnoucí se dalších téměř 20 let. Katastr nabyl platnosti v roce 1748, kdy byl schválen Marií Terezií (odtud název). Nebyl již státním tajemstvím a po dobu 3 let mohly být podávány námitky a připomínky. První tereziánský katastr měl 37 knih, byl seřazen podle krajů a panství byla vedena v abecedním pořadí.

Druhý tereziánský katastr rustikální

Označován jako čtvrtá berní rula. Krátce po vyhlášení prvního tereziánského katastru se začaly ozývat námitky. Týkaly se hlavně berní kalkulace a určování bonity půdy. Dvoučlenné komise objížděly panství v letech 1751–1753, tato vizitace byla mnohem povrchnější než předchozí. Údaje o rozlohách pozemků zůstaly téměř netknuté. Vizitace se převážně soustředila na zjišťování půdních výnosů a jiných kalkulačních podkladů.

Exekvatorium dominicale

V roce 1757 vstoupilo v platnost exekvatorium dominicale neboli pánské vyrovnání, někdy nepřesně označováno jako pánský katastr. Důvodem vzniku byla potřeba evidovat vrchnostenských výnosů z podnikání, platů poddaných a roboty. Zahrnuty byly i příjmy církve a městského hospodaření.

Základem bylo příznání dominikálního majetku z roku 1748 (pozemky, roční výnosy z pivovarů, nájmy, roboty poddaných aj.). Kromě majetků vrchnosti obsahuje i seznamy dominikálních mlýnů nebo soupisy svobodných nezdaněných vrchnostenských domů.

V rámci tereziánského katastru existovala různá výše zdanění: z rustikálu se platila daň 33 % z hrubého výnosu, u dominikálu 25 %.

Pro Moravu bylo rozhodnuto o sestavení rustikálního katastru v roce 1748 (byl označován jako rektifikační akta), o rok později byla zde nařízena evidence dominikálu. Finální elaborát celého katastru byl připraven k roku 1759 (doplňován a modifikován byl až do r. 1768).

Katastr pro Čechy je uložen v NA v Praze, pro Moravu v MZA v Brně.

Karolinský katastr

Ve Slezsku se původně neužívala obdoba berní rule nebo lánových rejstříků. Základem pro výměr daň byly jen nekontrolovaná přiznání vrchnosti – pro dominikál i rustikál z let 1712–1715. Na základě revize těchto přiznání prováděné v letech 1721–1729 a 1733–1739 vznikl karolinský katastr. Ten se stal základem daně až do roku 1820, poté byla daň až do roku 1851 určována na základě matriky pozemkového výnosu. Katastr je uložen v ZA v Opavě.

Edice (sumáře)

Aleš CHALUPA a kol. (edd.), *Tereziánský katastr český, 1.–2. Rustikál a 3. Dominikál*, Praha 1964, 1966 a 1970.

Jiří RADIMSKÝ – Miroslav TRANTÍREK (edd.), *Tereziánský katastr moravský (prameny z 2. poloviny 18. století k hospodářským dějinám Moravy)*, Praha 1962

Jan BRZOBOHATÝ – Stanislav DRKAL (edd.), *Karolinský katastr slezský, 1–2*, Praha 1972–1973.

Josefinský katastr

Katastr začal vznikat za císaře Josefa II. v roce 1785. Navazoval na tereziánský katastr, ale přinášel řadu novot, hlavně přesnější vyměřování a také nebyly dělány rozdíly ve zdanění mezi dominikální a rustikální půdou. Do katastru byla zahrnuta půda zemědělská, tedy louky, pole, pastviny, lesy. Ostatní plochy jako cesty, vodní toky atd. do katastru zahrnuté nebyly. Správní jednotkou již nebylo panství ale obec a daňovou jednotkou byla parcela označená topografickým číslem. Nechybělo jméno vlastníka, rozměr pozemku a výnos z něj. Měření probíhalo v krátké době a v platnost vešel katastr v roce 1789. Po celou dobu jeho existence proti němu protestovala šlechta, což po smrti Josefa II. přinutilo jeho bratra Leopolda II. v roce 1791 katastr odvolat. Návrat k tereziánskému katastru však nebyl možný, neboť se při měření josefinského katastru odhalilo větší množství půdy, která nebyla zahrnuta v tereziánském katastru. Proto byl následující rok vydán kompromisní katastr nazvaný tereziánsko-josefský katastr, který platil až do roku 1860, kdy byl nahrazen stabilním katastrem. Katastr je uložen v NA v Praze, v MZA v Brně a v ZA v Opavě.

Stabilní katastr

Byl to soubor údajů o veškeré půdě v Předlitavsku. Mělo se jednat o trvalý registr, proto byl nazván stabilní. Vznikl za účelem získání kvalitního podkladu (založeného na přesném trigonometrickém měření) pro stát k výpočtu pozemkové daně. V roce 1817 vydal císař František I. patent o pozemkové dani a vyměření půdy. Nejprve byly přesně vymezeny hranice pozemků, které byly posléze zaměřeny. Základní jednotkou byla katastrální obec. U pozemků se evidovala jejich velikost, poloha a čistý výnos. Stabilní katastr se skládal ze tří částí:

- 1) Měřický operát – výstup geometrického zaměření a zobrazení všech pozemků
- 2) Písemný operát – soupis všech pozemků a jejich vlastníků
- 3) Vceňovací operát – druhové a bonitní rozdělení pozemků

V Čechách se měření provádělo v letech 1826–1830 a 1837–1843, na Moravě a Slezsku pak v letech 1824–1830 a 1833–1836. Začaly tak vznikat katastrální mapy pro každou obec v měřítku 1:2880 (rakouské jitro = 1 palec na mapě). Povinný **císařský otisk** byl pak archivován v centrálním archivu pozemkového katastru ve Vídni.

Reambulovaný katastr

Kvůli zastarávání stabilního katastru (čistý výnos pozemků na základě cen plodin z roku 1824 neodpovídal skutečnosti) bylo nařízeno jeho systematické udržování. Dne 29. května 1869 byl vydán zákon o revizi katastru daně pozemkové, který měl doplnit stabilní katastr o změny od původního měření. Realizací byla pověřena zemská komise. Výsledkem byl reambulovaný katastr, který vešel v platnost v roce 1882. Uložen je v NA v Praze.

Možnosti využití (například)

Berní rula umožňuje první odhad lidnatosti země, který se opírá o počty obyvatel připadající na jeden dům zjištěný z jiných soudobých pramenů. Na jejím základě lze zjistit populační dynamiku jednotlivých lokalit, krajů i celé země, ukazuje také poválečné ztráty. Výjimečnost tohoto pramene je rovněž podpořena možností kombinace se Soupisem poddaných podle víry z roku 1651.

Tereziánský katastr je přínosný při studiu sociálních poměrů, sociální diferenciaci poddaných, zatížení poddaných vrchnostenskými dávkami a robotami, možností nezemědělské produkce na venkově atd. Díky informacím o další výdělečné činnosti získáme představu o zastoupení jednotlivých kultur či specializací (např. chmelařství), intenzitě chovu dobytka či existenci vrchnostenských podniků. Navíc zde nalezneme kompletní soupis rybníků v českých zemích.

Josefský katastr je informačně chudší, na rozdíl od berní ruly a tereziánského katastru však podává přesnější a věrohodnější informace. Ačkoliv se s jeho zavedením pojí pojem katastrální obec, pro badatele toto nové dělení znamená komplikaci. Při rekonstrukci majetkové situace v dané lokalitě je nutné sledovat i pozemky nespádající pod danou katastrální obec. Je důležitým zdrojem pro bádání v mikrohistorickém rozměru v kombinaci s dalšími prameny.

Použitá literatura

Jan BUMBA, *České katastr od 11. do 21. století*, Praha 2007.

Tomáš DVORÁK – Lukáš FASORA – Bronislav CHOCHOLÁČ – Tomáš MALÝ – Denisa NEČASOVÁ – Zdeňka STOKLÁSKOVÁ – Martin WIHODA, *Úvod do studia dějepisu*, Brno 2014.

Eduard MAUR: *Základy historické demografie*, Praha 1982.

Milan MYŠKA – Aleš ZÁŘICKÝ a kol., *Prameny k hospodářským a sociálním dějinám novověku 2*, Ostrava 2010.

Josef PEKAŘ, *České katastry 1654–1789. Se zvláštním zřetelem k dějinám hospodářským a ústavním*, Praha 1915.

<https://wikisofia.cz/wiki/Katastr>

<https://web.archive.org/web/20080316094058/http://www.geogr.muni.cz/ucebnice/dejiny/obsah.php?show=103>

<https://www.stoplusjednicka.cz/za-lepsi-vyber-dani-pomohl-tereziansky-katastr-k-ekonomicke-prosperite>

<http://vodnimlyny.cz/no/tereziansky-katastr/>

<http://vodnimlyny.cz/de/josefsky-katastr/>

<http://vodnimlyny.cz/hr/stabilni-katastr/>

<http://www.genea.cz/informace/badani-v-archivu/katastry/informace-o-katastrech/>

<https://egako.eu/cs/gako-7-2020/>

Práci vypracovali: Daniel Štibich a Valentina Loupová.